

Русин Русинов

ЕЗИКЪТ НА ДИМИТЪР Е. ШИШМАНОВ В КОНТЕКСТА НА
НАЦИОНАЛНОТО ЕЗИКОВО СТРОИТЕЛСТВО ПРЕЗ
70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК

Една от най-забележителните личности в историята на българската култура и наука е несъмнено проф. д-р Иван Д. Шишманов, роден на 22 юни 1862 г. в гр. Свищов. Той произхожда от род на търговци с будно национално съзнание и родолюбиви чувства. Емануил Шишманов, дядо на учения, е влиятелен търговец във Видин, който се застъпва пред властите за ограничаване произвола на гръцките владици¹. Бащата на Ив. Д. Шишманов – Димитър Емануилов Шишманов, е последен син на Ем. Шишманов. Докато по-големите му братя – Петрак, Александър и Срацимир – отрано се посвещават на търговията, Димитър явно няма такава наклонност – той желае да тръгне по друг път.

Димитър Е. Шишманов е роден през 1830 или 1833 г., по-вероятно през 1830 г., във Видин². След като завършва местното училище, е пратен да учи в търговското училище в Темешвар (където преди това се е бил установил брат му Срацимир). Завършва го, но не бърза да подхване търговия – записва се доброволец в австрийската армия и участва в похода на Й. Радецки (1849), пътува с театрална труппа из Маджарско.

По-късно се установява при брат си Александър в Свищов и работи в търговската му кантора. Въпреки че е добре

подготвен за такава дейност, тя не го удовлетворява и той се отказва от търговска кариера. Работи за културното въздигане на Свищов, за развитие на театралното дело в града, учителствува, основава първото българско търговско училище, но то няма дълъг живот. Принуден е да се премести в родния си град Видин, където също работи като учител. Умира твърде млад на 11. XI. 1875 г.

“Но страстта на баща ми – разказва Ив. Д. Шишманов – беше театърът. Как беше се развила тя у него – не знам: Той умря сравнително млад във Видин, дете беше се условил учител, а аз бях още дете. Само от покойния си братовчед Илия Цанов съм чувал, че баща ми на млади години бил се скитал с някаква немска провинциална трупа из Маджарско. Възможно е тук и да се влюбил той в Шилера и Коцебуе и въобще в драматическото изкуство”³. По спомените на нашия учен Ив. Шишманов сред ръкописите на баща му имало преводни и оригинални драматургични творби. “Между ръкописите му – продължава синът намирам пълен превод на “Разбойниците” на полувидинско наречие, още от 50-те години, извършен, значи, около 20 години преди Бончевия! Намирам по-нататък една драма с революционно съдържание от 1852 г. “Добрий синъ”, също на полувидински диалект (от нея съществува и една преработка на литературно наречие от 1868 г., в която като действащи лица се явяват х. Димитър и Стефан Караджа). Свищовската театрална публика си спомня навярно цял ред трагедии и драми на баща ми, оригинални или побългарени (“Годеж”, “Добрата майка”, “Запреният” и др.). Една от тях “Пенчо Кърлежът”, отчасти подражание на един епизод из една Шекспирова комедия, ходи и до днес, ако не се лъжа, в ръкопис “из народа”. Тя бе представена и в София от трупата “Сълза и смях”⁴.

От оригиналните си драматургични творби Д. Е. Шишманов отпечатва само “фантазията в три действия” “Добродетел и злоба” (Русе, 1871, 39 стр.). Тъй като “фантазията” му излязла с една кола по-малко, отколкото предвиждал, да не ошети спомоществователите си, той печата и брошурата “Неколко думы за длъжноститѣ на мжжътъ” (Русе, 1871, 16

стр.). Освен това публикува и един проспект на “Първо българско приватно търговско училище на Димитър Е. Шишманов в Свищов” (Русе, 1873, 7 стр.). Като прибавим и няколко сказки, печатани или останали в ръкопис, всъщност изчерпваме книжовното наследство на този културен и просветен деец. Очевидно Д. Е. Шишманов превежда или съчинява драматични творби с цел да бъдат поставени на сцената, а не да бъдат печатани на всяка цена.

След като знаем, че първите му творби (преводни и оригинални) са писани на полувидинско наречие (диалект), ще стане ясно, че до началото на 70-те години той извървява един нелек път от “полудиалекта” към “литературното наречие”, за което свидетелствува и преработката на “Добрия син” през 1868 г. Интересна характеристика на езика на Д. Е. Шишманов прави синът му, Ив. Д. Шишманов: “Баща ми, като видинец, не беше се освободил напълно от родното си наречие, когато говореше (*совсем, сос, съга* и др.), а има в езика му и следи от свищовския говор (*дечиня* (деца), *върфу* и др.)”⁵.

Несъмнено преходът от видинския “полудиалект” към “литературното наречие” е улеснен у него от това, че се установява в Свищов, старо културно и просветно средище, чийто говор принадлежи към балканските говори – говорите, които след 60-те години все повече се утвърждават като водещи в книжовно-езиковата практика на повечето книжовници и спрямо които се ориентират някои от основните унификационни процеси. Но не по-малко важно е и обстоятелството, че самият Д. Е. Шишманов се е вглеждал в тези процеси и се е стремил да следва хода на националното езиково строителство. На трето място бих споменал повишения му интерес към тогавашната българска книжнина, както и личните му книжовни занимания, в процеса на които се е обработвала и речта му.

Кои са по-характерните правописни и фонетико-морфологични особености в книжовната реч на Димитър Шишманов?

Най-напред трябва да се каже, че правописната му и езикова практика са смесица от положения на Пловдивската и на Търновската правописно-езикова школа. Влиянието на

Пловдивската школа вероятно идва от времето на учението му във Видин:

а) след съгласните *ж, ч, ш* пише *я* и *ю*, напр.: *чюдо* (НД, 12), *чюхъ* (ДЗ, 3), *чясть* (ДЗ, 22), *душиа-та* (ДЗ, 20), *кажъж* (ДЗ, 25) и др.;

б) разграничаване на именителен от косвен падеж, напр.: *щото жена-та да припознава власть-тж* (НД, 7), *на женж-тж* (ДЗ, 11) и др., но все пак нормата не се спазва последователно;

в) кратки местоименни форми *мя, тя, ся*, но смесвани и с източнобългарските *мъ, тъ, съ*, напр.: *мя* (НД, 12), *ся* (НД, 5), *ся* (ДЗ, 7), *мж* (ДЗ, 5), *тж* (ДЗ, 12) и др. Местоименните форми *ни, ви* също се пишат *нж* (ДЗ, 21), *вж* (ДЗ, 3).

Що се отнася да фонетико-морфологичните и морфологичните особености, книжовноезиковата практика на Д. Е. Шишманов е по-близка до практиката на книжовниците от Търновската школа.

1. Подвижност на *з* в съчетание със сонорните съгласни *р* и *л*, напр.: *гърмежъ* (ДЗ, 22), *гръмъ* (ДЗ, 26), *държи* (ДЗ, 21), *първий* (ДЗ, 16), *търпж* (ДЗ, 17), *гърды-тѣ* (ДЗ, 10) и др.

2. Частица *ще* за образуване на бъдеще време (с изключение на 1 л. ед. число, където се използва спрегаем глагол), напр.: *ще помогне* (ДЗ, 15), *ще ся отваржтъ* (ДЗ, 16), *ще простимъ* (ДЗ, 8), *ще идемъ* (ДЗ, 10), *ще вжрвимъ* (ДЗ, 10), *ще оправжтъ* (ДЗ, 11), *щж тя наградж* (ДЗ, 27), *щж тж мразж* (ДЗ, 33), *щж молж* (ДЗ, 10) и др.

3. Член *-тѣ* за мн. число при многосрични имена от мъжки и женски род, напр.: *костыте* (НД, 6), *словесните* (НД, 6), *брънкыте* (НД, 9), *вечерните* (НД, 10), *българи-тѣ* (ДЗ, 5), *българкы-тѣ* (ДЗ, 5), *разноскы-тѣ* (ДЗ, 6), *ржце-тѣ* (ДЗ, 7) и др.

Интересно е, че двете му книги, въпреки че са печатани по едно и също време и в една и съща печатница, не са еднакви по правопис. Причината за тези различия вероятно ще трябва да се търси в различното време, по което са писани (брошурата "Неколко думы за длъжностытѣ на мжжътъ" вероятно е писана доста време преди "Добродѣтел и злоба").

Отклонение от Търновската школа има по отношение на следните норми:

1. Употреба на твърди глаголни окончания за 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. число сегашно време при глаголи от II спрежение, напр.: *водатъ* (НД, 8), *правятъ* (ДЗ, 25), *наградъ* (ДЗ, 27), *ходъ* (ДЗ, 15), *правятъ* (ДЗ, 11) и др. (срещат се форми и с меки окончания, обикновено след съгласните *л, р, в, д, п*, но те са малко: *видъ* (ДЗ, 6), *мисль* (ДЗ, 20), *говоръ* (ДЗ, 20), *гонятъ* (ДЗ, 25) и др.

2. Последователна употреба на пълен член при имената от мъжки род ед. число, напр.: *изчерпенъ от цветътъ на науката* (НД, 5), *господството на мъжътъ* (НД, 7), *нека попитамы мъжътъ* (НД, 7), *въ уставъ-тъ на женското дружество* (ДЗ, 20), *и съ трудътъ си спечелихме* (ДЗ, 14) и др.

В книжовноезиковата си практика Д. Е. Шишманов се стреми да не изостава от процесите, които се извършват в нашия национален книжовен език. Той изоставя характерните особености на видинския говор, които не са в съгласие с книжовната практика на останалите книжовници. В писмената му реч от 70-те години няма да намерим личното местоимение *ѣа* за 1 л. ед. ч. или *он* за 3 л. ед. число, няма да открием форми за бъдеще време с частицата *че*, не се срещат формите *и ой* вм. *ней*, както и *н' г'* вм. *им*⁶. (Изключение правят формите на *-е* при миналите деятелни причастия, напр. *виделе, дошле* и др., но те се употребяват и от други книжовници, включително и от Любен Каравелов.) От друга страна, в езика на Д. Е. Шишманов не се срещат и характерните за свищовския говор якави форми от типа на *дубр' а, къд а* и др.⁷ Но всичко това не означава, че в езика му няма да се намерят диалектни особености, присъщи повече на свищовския говор: *дечѣта* (НД, 7), *дѣчя* (ДЗ, 7), *меръ* (НД, 12), *кърчмъ* (ДЗ, 26), *скефне* (НД, 9) и др.

Ѧтовата буква се пише на своето етимологическо място, но трябва да се предполага, че изговорът ѣ е бил екав. Като доказателство могат да служат форми като *неколко* (НД), *некое* (НД), *требва* (НД, 6), *нема* (НД, 6) и др.

Възрожденските книжовници с лекота усвояват и употребяват новата културна и абстрактна лексика, активизирана под влияние на домашната и на черковнославянската традиция, а след 50-те години и обогатена под влияние на руския език. В езика на Д. Е. Шишманов са напълно обичайни думите с наставката *-ние* (*опроценле, издание, съжаленле, стремленле* и др.), с наставка *-ле* / *благоденствле, отсъствле, благородле, удоволствле, великодушле, остроумле* и др.), с наставка *-ство* (*устройство, преимущество, познанство, чувство* и др.), с наставка *-остъ* (*моралностъ*). Обичайна е употребата на деятелни съществителни имена с наставка *-тел* (*писателъ*), както и на прилагателни на *-телен* (*спомоществователенъ*). В езика му има немалко думи от международната културна лексика, напр.: *публика, егоизъм, претенции, мода, девиза* и др. Интересна е думата *модажийки* (ДЗ, 22), образувана от заемката *мода* и турската по произход наставка *-джия*.

В синтактично отношение книжовната реч на Д. Е. Шишманов показва твърде висока степен на обработка, въпреки че той не достига майсторството, присъщо на първенците П. Р. Славейков, Л. Каравелов, Н. Бончев, Хр. Ботев и др. Ето откъс от "Неколко думи за длъжноститъ на мъжътъ":

"Родолубивитъ българинъ съсъ особена жъдостъ прочита сяко българско оригинално издание, както и малкото преводи отъ разни чужди писатели; прочита, думамы, сяка българска книга, съсъ която е можилъ да ся здобие.

Нека земемъ сичкыте българскы до сега издадени книги, отъ първата до послѣдната, и ще видимъ едно силно стремление къмъ едно всеобщо образувание — образувание, което да всади въ сърдцата на милиътъ нашъ родъ една п благородна нѣравственностъ, която да ны тика къмъ една, тъй да речемъ, пѣнѣжна выткостъ на чувствовоніята ны, т. е. да оцѣняваме доброто и хубавото, а особено да имамы чувство за съжаление, братолюбие и наклонностъ къмъ челоуѣщината" (НД, 5).

Веднага се вижда, че Д. Е. Шишманов е обигран в употребата на обособени части, на вметнати части и изречения, че съчетаемостта между думите има напълно съвременен характер. Напълно овладяна е употребата на постпозитивните

изречения със съюзна връзка *който*, на пояснителните изречения с *т. е.* Освен това книжовникът показва умение да си служи с твърде усложнена фраза, която напълно отговаря на една разгърната и ясна мисъл.

Струва ми се, че Д. Е. Шишманов не е имал амбицията да печата преводните си и оригинални драматургични творби. Едва в началото на 70-те години набира смелост да издаде своето “малк делце”, своя “трудец”, своя “първ драматически опит” “Добродѣтелъ и злоба”. Отбелязвам това, за да направя извод, че дори такива културни дейци от епохата на Възраждането, които не са имали амбицията на видят напечатани, колкото се може повече свои книги, успяват да се издигнат на равнището на задачите, поставени от националното ни езиково строителство през тази епоха.

Съкращения

Н Неколко думы за длъжностите на мъжътъ
ДЗ Добродѣтелъ и злоба

БЕЛЕЖКИ

¹ М. Арнаудов. Иван Д. Шишманов. Личност, дело, идеи. — В: Дела и завети на бележити българи. С., 1969, с. 413.

² М. Гарева. Димитър Шишманов. — В: Радетели за просвета и книжнина. С., 1986, с. 249.

³ Ив. Д. Шишманов. Баща ми като читалищен и театрален деец. Училищен преглед, 1927, кн. 2–3, с. 323.

⁴ Пак там.

⁵ Пак там.

⁶ Ст. Стойков. Българска диалектология. С., 1968, с. 102–103.

⁷ Пак там, с. 72–75.